

Jeremicz, Jacek

Symboliczny aspekt uwarunkowania depozytów uzbrojenia brązowego ze środowisk wodnych

Archeologia Polski Środkowowschodniej 9, 213-230

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jacek Jeremicz

Symboliczny aspekt uwarunkowania depozytów uzbrojenia brązowego ze środowisk wodnych*

Już w XIX wieku wzmiankowano w literaturze o odkryciach w środowisku wodnym – w rzekach, jeziorach, bagnach – uzbrojenia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (B. Erzepki, K. Koehler 1893, s. 5, 35). Skład znalezisk, ich ułożenie i warunki znalezienia po dziś dzień rodzą pytanie: z jakiego powodu broń dostała się do torfu, jeziora lub rzeki? Powstawały na ten temat różne, często przeciwstawne koncepcje. Mimo, że już w odniesieniu do najstarszych znalezisk pojawiały się komentarze łączące skarby ze środowisk wodnych z praktykami kultowymi, brakowało szerszych opracowań tematu (W. Blajer 2001, s. 21). Zarówno w polskich, jak i w zagranicznych publikacjach powojennych kwestia uzbrojenia pochodzącego ze środowisk wodnych pojawia się na marginesie badań nad skarbami, gdyż stanowi ono dużą ich część. Istnieją trzy główne kierunki interpretacji znalezisk gromadnych, a w tym akwaticznych, przy czym badacze kładą nacisk na różne przyczyny składania owych depozytów. Przyczyny polityczne uwypuklane są w archeologii środkowoeuropejskiej, kultowe w północnoeuropejskiej, zaś teoria o gospodarczym uwarunkowaniu skarbów rozpowszechniona jest w archeologii zachodnioeuropejskiej (J. Driehaus 1970, s. 40-54).

W archeologii polskiej akcentowane są przyczyny kultowe, gdy występuje relacja między depozytami wodnymi i cmentarzyskami oraz polityczne, w odniesieniu do skarbów z terenów suchych i znalezisk

z osad (W. Blajer, A. Szpunar 1981, s. 297). Coraz częściej podkreślana jest rola badań kontekstu znalezisk i środowiska, w jakim wystąpiły. Bardzo ważnym zadaniem staje się określenie stopnia wilgotności środowiska w momencie zdeponowania przedmiotu, względem wilgotności w czasach obecnych (M. Mogielnicka-Urban 1997, s. 18-21). Próbowano także powiązać wielkość depozytów i częstotliwość ich występowania ze zmianami kulturowymi, gospodarczymi i społecznymi (R. Bradley 1990, s. 21-37).

Tradycja składania broni w środowisku wodnym wywodzi się z epoki neolitu. Elementami uzbrojenia kultur neolitycznych, występującymi w depozytach, były głównie grociki i siekiery krzemienne, topory kamienne oraz rogowe. Specyfiką terenów polskich jest występowanie broni neolitycznej głównie w wodach stojących, podczas gdy w Zachodniej Europie spotykano ją zazwyczaj w wodach płynących (J. Woźny 1996, s. 51-60). Od początku epoki brązu zanikają prawie zupełnie depozyty wyrobów krzemiennych, zaś ich miejsce zajmują przedmioty brązowe. Łączyło się to zapewne z prestiżową funkcją metalu, który stopniowo napływał na teren ziem polskich.

Problematyka wyrobów metalowych, a zwłaszcza ich znalezisk gromadnych z terenu Polski, doczekała się obszernej literatury. Opierając się na dostępnych zestawieniach, katalogach znalezisk (m.in. M. Gedl 1980; 2004; A. Szpunar 1987; J. Kuśnierz 1998; W. Blajer 2001; J. Dąbrowski 2004) można określić przybliżoną skalę zjawiska deponowania metali w środowisku wodnym. Do podstawowych form uzbrojenia występujących wśród depozytów wodnych można zaliczyć: czekany, miecze, oszczepy i włócznie oraz sztylety. Powyższe zestawienie wzbogacone zostało o siekiery, młotki, toporki i noże, przedmioty o uniwersalnym charakterze, posiadające niewątpliwie, m.in. dużą wartość bojową, co bywa czasem podkre-

* Artykuł jest fragmentem pracy magisterskiej *Uzbrojenie ze stanowisk wodnych w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza z terenu Polski*, napisanej pod kierunkiem Dr hab. prof. UMCS Teresy Stawiarskiej w Instytucie Archeologii UMCS w Lublinie, w 2006 roku. Składam serdecznie podziękowania Dr Halinie Taras oraz Dr. hab. Wojciechowi Blajerowi z Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego za uwagi i konsultacje udzielone mi w trakcie przygotowywania artykułu.

ślane w literaturze archeologicznej (J. Fogel 1981). Wykorzystanie w walce toporów i siekier dokumentują również ikonograficzne przedstawienia z situl pochodzących z Vače (Słowenia) i Certosa (północna Italia), a także z płytkowatej sprzączki z kurhanu II/B, grobu 46 z Magdalenska Gora koło Šmarje (Słowenia) – (O. H. Frey 1980; E. Lessing 1980, s. 279, ryc. 149, 150). Uzbrojenie ochronne takie, jak: tarcza i hełm zostało uwzględnione jako oczywiste świadectwo wyposażenia o charakterze militarnym. Łącznie zarejestrowano 231 przypadków takich depozytów, z czego w 24 nie jest pewny związek z wodą. Natomiast 80 z nich stanowią znaleziska gromadne. Udział elementów uzbrojenia w takich znaleziskach, powiązanych z wodą wynosi 239 egzemplarzy, co stanowi około 35% ogółu znajdowanych tam przedmiotów. Udział depozytów zbiorowych w stosunku do wszystkich znalezisk militarnych z obszarów wodnych wynosi około 33%. Powyższe obliczenia procentowe pokazują, że znaleziska te przedstawiają mniejszą część znalezisk wodnych, a częściej depozytowane pojedyncze okazy militariów. Przytoczone wartości dotyczą całej epoki brązu i wczesnego okresu epoki żelaza.

Sztylety pochodzące ze środowiska wodnego, w liczbie 35 egzemplarzy, stanowią 18% ogółu znalezisk tej kategorii broni. Siekierki tulejkowate z takich depozytów, łącznie 115 egzemplarzy, to 13% wszystkich znalezisk siekierokształtnych z terenu Polski. Grupa siekierokształtnych z brzegami ze środowiska wodnego liczy sobie 48 egzemplarzy i odpowiednio stanowi 9% całości zbioru. Tylko 9 czekanów (10%) i 44 grotty (18%) znaleziono w środowisku wilgotnym. Wysoki wskaźnik dotyczy mieczy, zaliczanych do oręża o charakterze prestiżowym (A. M. Kempniński 2001, s. 289), stanowiących 82 egzemplarze powiązane z wodami, czyli około 50% wszystkich znalezisk. Pośród tej kategorii broni wystąpiło 18 mieczy typologicznie zbliżonych z wyrobami z kręgu kultury nordyjskiej lub kultur stepowych (22%). Nie licząc mieczy, średnio wskaźnik depozytów broni względem ogółu przedmiotów wynosi 13%, zaś po uwzględnieniu mieczy wzrasta do 19%. Reasumując, broń pozyskana ze środowisk wodnych jest, więc niewielką częścią wszystkich militariów z ziem polskich.

Kultowy aspekt depozytów można rozważać w sytuacji złożenia przedmiotów w taki sposób, że ich układ nie stwarza wrażenia przypadkowości (J. Dąbrowski 2005, s. 85-86). Zabiegi takie sygnalizują intencjonalne działanie, wpisane w rytuały religijne. Znaleziska tego typu stanowią tylko małą część ogółu uzbrojenia pozyskanego ze środowiska wodnego. W myśl powyższej interpretacji, do depozytów o cha-

rakterze kultowym zaliczyć można dwie kategorie znalezisk.

Do pierwszej z nich należą znaleziska broni wbitej w dno akwenu. Z omawianego terenu znane są trzy takie przypadki. W Dąbrowie, pow. koszaliński odnaleziono 3 miecze (J. Fogel 1988, s. 26). W Warniku, pow. policki zarejestrowano 2 grotty, które „tkwiły obok siebie w ziemi, w dnie” (J. Fogel 1979, s. 198, tabl. X: 16; 1988, s. 117), zaś z Wenecji, pow. żniński pochodzi okaz miecza (Z. Rajewski, S. Adamczak 1960, s. 261-265). Każde z tych trzech znalezisk jest inaczej datowane, dolną granicę przedziału czasowego wyznacza faza HA1, zaś górną HB3. Ilość egzemplarzy broni odkrytych na tych stanowiskach waha się od jednego do trzech. Znaleziska te, pochodzące z poszczególnych regionów, różniły się kategoriami i typami użytej broni. Łączy je natomiast identyczne środowisko. Były to wody stojące, przez co zabytki, nie porwane przez nurt, miały szansę przetrwać w pierwotnym układzie do momentu odkrycia. Takie ułożenie przedmiotów wymagało wejścia do akwenu osoby składającej ofiarę. Wbijanie ostrych przedmiotów w ziemię znane jest też ze środowisk nie związanych z wodą.

Innym przykładem specjalnego ułożenia depozytów w wodzie są zabytki znajdowane w pojemnikach, które w większości były drewniane. Ogółem, do tej kategorii zaliczono cztery pewne znaleziska: Chłopowo, pow. choszczeński (E. Sprockhoff 1956, s. 59, 60, ryc. 13: 4), Koszalin-Rokosowo (J. Fogel 1988, s. 52), Kopaniewo, pow. lęborski (Z. Bukowski 1998, s. 316, ryc. 157), Pieczyska, pow. sochaczewski (J. Głosik 1976, s. 231, 232). Piąte, domniemane, z miejscowości Korolino, pow. sławieński (E. Sprockhoff 1956, s. 38) nie ma dobrze poświadczanego kontaktu ze środowiskiem wodnym. Wyjątkowym jest wymieniony przypadek z Chłopowa, gdzie przedmioty zdeponowano w skrzynce z blachy miedzianej.

Z miejscowości Pieczyska pochodzi znalezisko, różniące się nieco od pozostałych. Pojemnik był zrobiony, jak w większości przypadków, z dwóch kawałków drewna, ale połączono je na przeciwstawnych końcach dwiema bransoletami, które ścisnęły górną i dolną część skrzynki. Wśród większości badaczy istnieje opinia, że złożenie przedmiotów w skrzynkach, pojemnikach organicznych lub ich powiązanie, nie dowodzi jednoznacznie chęci ich powtórnego wydobycia (S. von Schnurbein 2002, s. 180; J. Dąbrowski 2005, s. 85-86).

Do wyróżniających się znalezisk należy depozyt z miejscowości Nowy Kraków, pow. sławieński (W. Blajer 2001, s. 348). Na głębokości 1 m odkryto w torfie siekierkę z piętą leżącą na bransolecie. O ile pierwotnie przedmioty te nie zostały złożone w pojemniku

z surowca organicznego lub związane, np. sznurkiem, założyć trzeba, że ofiarodawca musiał wejść do wody w celu złożenia daru.

Wszystkie omówione wyżej znaleziska pochodzą z wód stojących i związane są z kulturą łużycką. Skarb z miejscowości Pieczyska datowany jest na okres HA1-HA2, a reszta na HB2-HB3, czasy największego nasycenia wyrobami brązowymi terenów współczesnej Polski.

Prócz depozytu z Pieczysk, pozostałe znaleziska pochodzą z Pomorza. Ich skład nigdy nie ograniczał się do broni, zawsze dodatkowo występowały inne kategorie przedmiotów brązowych. Niewykluczone, że mała ilość tego typu znalezisk nie oddaje pierwotnej ich liczby. Być może podobne depozyty dotyczyły także wód płynących, ale tutaj nawet, jeśli układano je według ścisłych reguł, pierwotne położenie zostało zaburzone. Tak długie przetrwanie w nienaruszonym porządku mogło się udać tylko w płytkich zbiornikach wód stojących, w których ruchy wody nie były silne.

Przeważającą część omawianych znalezisk akwaticznych stanowią pojedyncze przedmioty, których warunki odnalezienia nie pozwalają na określenie, czy były złożone w sposób wskazujący na religijny charakter. Tworzą one jednak wyraźne zgrupowania regionalne. Koncentracje zabytków znajdujących w wodach stojących wyróżnić można na Pomorzu i Pałukach. Oddają one preferencje regionalne, gdzie tradycja i duża ilość akwenów wodnych mogły być czynnikami stymulującymi rozwój kultów akwaticznych.

Jeziorem, z którego wydobyto większą ilość broni jest Gopło. Nie wszystkie z tych przedmiotów mają precyzyjną lokalizację. Część z nich przypisana jest jednak konkretnym miejscowościom położonym nad jeziorem, takim jak: Goplano, pow. aleksandrowski (M. Gedl 2004, s. 42, tabl 9: 63), Łuszczewo, pow. koniński (J. Kostrzewski 1964, s. 47) i Rzeszynek, pow. mogileński (J. Fogel 1988, s. 93). Ich datowanie zawiera się w fazach od BA2 do HA2. Dotychczas wyłowiono stąd 2 grot, 2 siekiery, 2 sztylety oraz miecz i czekan. Wyprodukowano je w różnym czasie, a łączy je przede wszystkim prestiżowy charakter. Zarówno miecze, sztylety, jak i czekany zalicza się do broni używanej przez elitę społeczną. Wydaje się, że taką rolę mógł również pełnić grot z ornamentowaną tuleją z Rzeszynka. Grot i 2 siekiery z Łuszczewa różni między sobą miejsce i czas produkcji¹. Nie można wykluczyć jednorazowego złożenia w HA1 depozytu, składają-

cego się ze starych, jak i nowych przedmiotów, ale istnieje również możliwość sukcesywnego składania egzemplarzy broni w konkretnym miejscu. Bliskie sąsiedztwo stanowisk, związanych z Gopłem wskazuje, że o jeziorze można mówić ogólnie jako o miejscu kultowym ludności kultury łużyckiej.

Podobna koncentracja znalezisk wiąże się przypuszczalnie z Jeziorem Śniardwy. W tym jednak przypadku nie wszystkie przedmioty mają dobrze udokumentowane warunki znalezienia (J. Kostrzewski 1923, s. 205; M. Hoffmann 1999, s. 170; M. Gedl 2004, s. 43, tabl. 9: 74).

Koncentracje depozytów składające się wyłącznie z broni znajdujące się również w wodach płynących. W Odrze takie zgrupowanie wyróżniono w jej górnym biegu, w okolicach Wrocławia oraz w dolnym, na odcinku od Schwedt, Kr. Uckermark do Szczecina. W sąsiadujących ze sobą dzielnicach Wrocławia: Osobowice i Różanka występują dwa, położone na przeciwnych brzegach rzeki stanowiska akwaticzne. Zabytki ze stanowiska we Wrocławiu-Osobowicach datowane są na okres HA2-HB1, z Wrocławia-Różanki zaś na BB1-HA2 (M. Gedl 1975, s. 133, tabl. XV, ryc. 1, 4; 1980, s. 57, tabl. 17: 149). Zestaw broni w obu zgrupowaniach nie powtarza się nawet w jednym przypadku. Kolejny depozyt znaleziono około 7 km na południowy-wschód od Osobowic we Wrocławiu-Bierdzanach. Oba stanowiska łączy obecność siekierokształtnych typu Wielichowo, datowanych na HB1. Do koncentracji wrocławskiej należy dodać miecz z nieznaną nazwą rzeczki, dopływu Odry, datowany na BD-HA2. Powyższe skupienie charakteryzuje występowanie znalezisk broni bez udziału innych przedmiotów (J. Kuśnierz 1998, s. 15, 27-29, 32).

Szczególnie duże zagęszczenie depozytów rzecznych występuje wzdłuż dolnej Odry. Tam również można zauważyć pary stanowisk położone po przeciwnych stronach rzeki. Najdalej na południe pojawia się koncentracja znalezisk z miejscowości Schwedt i Ognica, pow. gryfiński. Zbiory z obu tych miejscowości różnią się rodzajem broni i chronologią. Z pierwszego z nich znane są dwa znaleziska mieczy i siekiery datowane na HA2-HB1, HB2-HB3. Z Ognicy pochodzi sztylet datowany na okres BA2-BD, natomiast z okresu HA1-HA2 pochodzi jedyny okaz tarczy brązowej z terenu Polski. Analogiczne okazy dwóch tarcz brązowych, znalezionych w wodzie, pochodzą z Trechtingshausen, Kr. Mainz-Bingen (J. Driehaus 1970, s. 49).

¹ W literaturze wtórnie rozczłonkowano znalezisko posługując się tylko kryterium koloru patyny poszczególnych przedmiotów (por. J. Kostrzewski 1964, s. 47;

S. Kurnatowski 1965, s. 150-151; A. Szpunar 1987, s. 72; J. Fogel 1988, s. 64; W. Blajer 2001, s. 325).

Ryc. 1. Depozyty uzbrojenia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza pochodzące z wód stojących. Opracował J. Jeremicz.

Fig. 1. Deposits of weaponry from the Bronze Age and the Early Iron Age discovered in standing waters. Edited by J. Jeremicz.

Kolejne znaleziska z dolnej Odry znane są z Mescherin, Kr. Uckermark i Gryfina. W Mescherin wystąpiła siekierka datowana na BA2/BB1-BB2 i miecz pochodzący z HB2-HB3. W Gryfinie odkryto aż pięć depozytów związanych z wodą. Datowane są one w przedziale BA1/BA2-BD/HA1, z czego większa część przypada na okres BB2-BD. Wśród wymienionych depozytów brakuje choćby jednego typu uzbrojenia, który wystąpiłby więcej niż raz. W tym przypadku regułą jest brak obecności innych przedmiotów towarzyszących militariom (A. Szpunar 1987, s. 16, tabl. 3: 44; Z. Bukowski 1998, s. 173).

Najbardziej wysunięte na północ znaleziska broni, występujące na przeciwnych brzegach Odry, pochodzą ze Szczecina. Znane są stąd trzy depozyty akwaticzne datowane odpowiednio na okresy: BA2-BB2, BD-HA2, HB2-HB3. Brak wśród nich powiązań typologicznych. Cztery odrębne zbiory ze Szczecina-Zdrójów prezentują rozpiętość dwóch przedziałów czasowych: BA2-BD i HB2-HB3. W dwóch depozytach wystąpiły ogółem trzy miecze typu XX C (typ liptowski, odmiana Illertissen) – (J. Fogel 1979, s. 48-50; 1988, s. 108). Z tej dzielnicy pochodzi też import italskiego hełmu typu czapkowego (grupa A II) – (P. Riemer 1997, s. 132).

Z koncentracją szczecińską na zachodnim brzegu rzeki należy łączyć i inne znaleziska. Depozyt z miejscowości Moczyły, pow. policki datowany jest na BA1/BA2-BA2 (A. Szpunar 1987, s. 30). Miecz z Polic określa się na okres BD-HA2 (W. Blajer 2001, s. 125).

Większe zagęszczenie zabytków występuje na wschodnim brzegu Odry, przede wszystkim w obrębie miasta Szczecina. Z dzielnicy Klucze znanych jest pięć depozytów o rozpiętości czasowej BD-HA2. Są to znaleziska pojedyncze, w większości siekierki, które jednak reprezentują odmienne typy. Inna część Szczecina – Podjuchy – to teren, z którym łączy się odnalezienie czterech egzemplarzy broni brązowej, w tym trzech mieczy różnych typów. Datowanie zamyka się tu w dwóch okresach: BA1/BA2-HA2 i HB2-HB3. Wszystkie powyższe depozyty wodne charakteryzuje obecność tylko i wyłącznie uzbrojenia. Brak jednej, dominującej reguły odnoszącej się do składania konkretnych kategorii broni może wskazywać na niedostatek broni z brązu, a co za tym idzie niestabilność gospodarczą tutejszych społeczności epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, uzależnionych przecież od dostaw metalu, głównie spoza terenów ich egzystencji (W. Blajer 2001, s. 123-125).

Za ogólną regułą można uznać składanie pojedynczych ofiar z broni, głównie w wodach stojących, zarówno płytkich, jak i głębokich. W wodach depozowano zarówno wytwory lokalne, jak i broń obcego

pochodzenia. Duża rozbieżność typologiczna, nawet w znaleziskach gromadnych, może potwierdzać okazjonalność składania ofiar. Koncentracje depozytów, gdzie występuje wyłącznie broń, widoczne są wyraźnie na terenach Pomorza Zachodniego, Wielkopolski i Śląska. Ich obecność można łączyć z funkcjonowaniem szlaków handlowych, przebiegających przez te regiony, dostarczających surowca i przedmiotów brązowych oraz z długotrwałą tradycją religijną składania ofiar w wybranych miejscach. Brak jest przesłanek by można mówić o uzależnieniu depozytów od stref zasiedlenia. Znajdują się one zarówno w centrach osadniczych, jak i na ich peryferiach. Obecność w środowiskach wodnych prestiżowych egzemplarzy broni, takich jak czekany lub miecze, pozwala postrzegać w tych samych kategoriach prestiżu społecznego zarówno typ ofiar, jak i samych ofiarodawców.

Stosunkowo niewielki udział broni pośród ogólnej liczby znalezisk świadczy albo o doraźnym charakterze składania takich depozytów, albo o zamkniętym kręgu deponentów, do którego na pewno zaliczani byli wojownicy. Trwanie omawianego kultu w społecznościach o różnych tradycjach kulturowych wiąże się zapewne z funkcjonowaniem grup wojowników oraz ich specyficzną kulturą i obyczajowością, uniwersalną w treści dla rozmaitych społeczności epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

We wczesnej epoce brązu w środowisku wodnym składano broń o charakterze prestiżowym, która pełniła również ważną rolę społeczną w wyposażeniu grobowym. Pod względem liczebnym, broń znacznie częściej pojawia się w grobach niż w depozytach wodnych (liczebna przewaga sztyletów w grobach, nad sztyletami z miejsc wilgotnych). Na terenach, gdzie we wczesnej epoce brązu współwystępują sztylety i siekierki z podniesionymi brzegami, można zaobserwować, że te pierwsze występują głównie w grobach, a drugie w depozytach akwaticznych. Dotyczy to północnego Śląska, Wielkopolski i Pomorza Zachodniego. Może to oznaczać, że sztylety, prestiżowa forma daru grobowego, zastępowane były siekierkami, rodzajem ekwiwalentu podczas składania wotów w środowisku wodnym (W. Blajer 2001, s. 77-144).

Pojawienie się kultury przedłużyckiej nie wpłynęło na główne zasady kultu wodnego. Systematycznie jednak zwiększała się liczba uzbrojenia brązowego deponowanego w środowisku wilgotnym. Broń z tego czasu jest bogato ornamentowana, co podkreśla jej wartość, a być może stanowi też wyróżnik insygniów władzy. Pojedyncze znaleziska zdobionych grotów dzielą od siebie niekiedy znaczne odległości.

Zwiększenie liczby depozytów i poszerzenie ich składu o nowe kategorie uzbrojenia następuje wraz

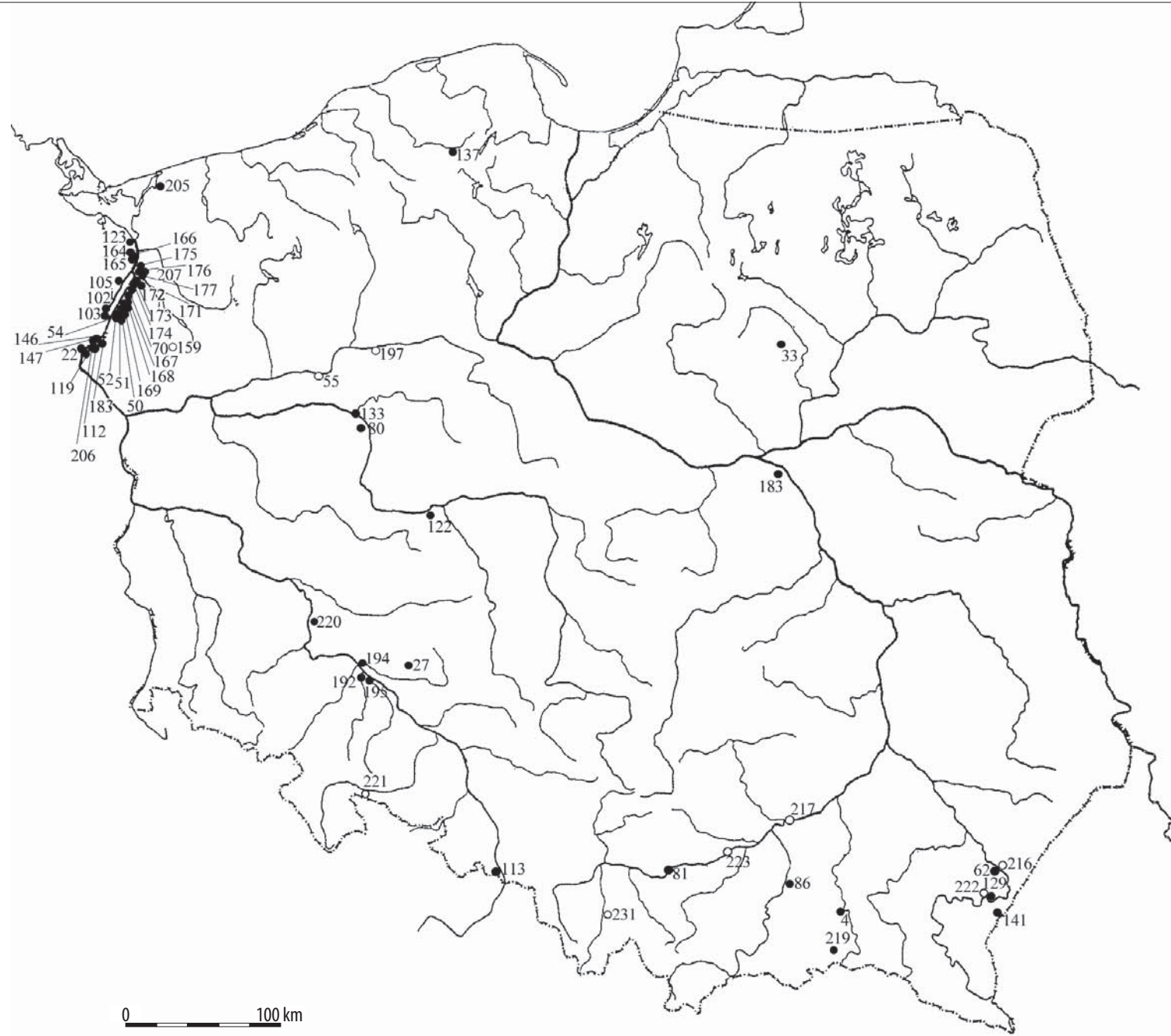
z pojawieniem się kultury łużyckiej. W BD nasila się zjawisko składania skarbów w środowisku wodnym, w tym zawierających broń. Wzrost liczby wyrobów brązowych od HA może wskazywać na to, że większą niż poprzednio część społeczeństwa dopuszczono do korzystania z surowca brązowego. Występowanie w następnych okresach mieczy typu XX według Jerzego Fogla (inaczej typ liptowski), być może było odpowiedzią na podupadający prestiż społeczny grup wojowników. Człowiek posiadający władzę, z którą w parze szedł wyższy status materialny, mógł sobie pozwolić na zatopienie tak cennego i elitarnego przedmiotu jak miecz. Duża liczba okazów tej kategorii broni, odnajdywana na stanowiskach wilgotnych, pozwala wskazać na nią, jako na najbardziej popularny nośnik idei społecznych, a prawdopodobnie także religijnych. Jako kategoria broni związana z elitą społeczną, musiały być miecze przedmiotem szczególnego pożądanego i troski ze strony właścicieli. Prócz mieczy, rolę nośnika idei i atrybutów władzy spełniały zapewne czekany (J. Fogel 1979, s. 32). Występowanie czekanów dwuramiennych jako depozytów bagiennych na terenach Niemiec, Węgier i Polski wskazuje na podobieństwo obrzędów wśród społeczności kultur mogiłowych. Występowanie czekanów na terenach odległych od miejsc produkcji świadczy zapewne o handlu dalekosiężnym oraz o wyjątkowym znaczeniu tej kategorii broni.

W depozytach wodnych występuje broń, na której nie ma śladu używania, broń ze śladami użytkowania oraz broń uszkodzona lub jej fragmenty. Powyższa uwaga dotyczy również depozytów gromadnych. Być może przy składaniu fragmentów oręża deponent kierował się zasadą symbolicznego zastępstwa za broń zdolną do użytku, jednak nigdy nie była ona zasadą dominującą. Analiza porównawcza rozmieszczenia poszczególnych typów mieczy nie potwierdza hipotezy o składaniu ofiar z broni pokonanych wrogów. Brakuje, bowiem typów mieczy, które można przypisać społecznościom konkretnych kultur występujących na ziemiach polskich. Ewenementem są miecze typów X, XVII B oraz XXIII według Fogla, importy z terenu kultury nordyjskiej, które znane są z Pomorza. Biorąc pod uwagę silne kontakty tego regionu ze Skandynawią trudno jest orzec, czy broń ta dostała się na ziemię polską w efekcie kontaktów handlowych, czy też w wyniku działań zbrojnych. Na podstawie analizy porównawczej można stwierdzić, że na Pomorzu, w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza występuje proporcjonalnie więcej siekierok i innych typów broni niż ozdób. Jest to wyróżnik tego obszaru na tle innych regionów Polski (J. Dąbrowski 2005, s. 84), postrzegany w kontekście silnych wpływów kultury nordyjskiej.

Liczba deponowanej broni wzrasta na terenach Polski w HB2-HB3. Obok rozszerzenia skali produkcji brązów, głównym czynnikiem była zapewne utrata przez elity społeczne kontroli nad ich obiegami, co spowodowało powszechniejszy dostęp do surowca. Być może, dlatego w celu zaakcentowania władzy i prestiżu zaczęto w tym czasie deponować przedmioty szczególnie cenne (J. Ostoja-Zagórski 1992, s. 131). Szczególnie znaczącą odmianą dla powyższych rozważań są również miecze typu XXII według Fogla (inaczej typ Mörigen), które we wschodnich Niemczech i zachodniej Polsce występują głównie jako depozyty wodne. Można przypuszczać, że ten rodzaj miecza miał jako dar ofiarny szczególne znaczenie dla kultur pól popielnicowych (A. Hänsel 1998, s. 759). Miecze, przedmioty o wielkiej wartości materialnej, jak i skuteczności bojowej, z pewnością były nośnikami pewnych treści symbolicznych. Być może składanie ich jako depozytów następowało też po śmierci właścicieli i było dokonywane przez potomków lub następców, dla zapewnienia sobie równie wysokiego poważania, jakim cieszyli się poprzednicy. Byłyby, więc ofiarami zastępczymi za dar grobowy (M. Mogielnicka-Urban 1997, s. 23).

Hełmy i tarcze, należące do uzbrojenia ochronnego pojawiają się rzadko na ziemiach polskich. Z koryta odnogi Odry, w miejscowości Ognica, pow. gryfiński pochodzi tarcza brązowa typu Ognica według Hugh'a Henckena (1950), datowana na okres HA1-HA2. Prawdopodobnie jest ona importem z terenu południowo-zachodnich Niemiec. Jej związek z powyższym terenem poświadczają znaleziska dwóch tarcz brązowych z miejscowości Trechtingshausen, Kr. Mainz-Bingen, które również odnaleziono w środowisku wodnym (J. Driehaus 1970, s. 49). Z Odry, na wysokości Szczecina-Zdroje wydobyto hełm brązowy typu czapkowatego według Gero von Merharta (1941), który jest importem z Italii. W tym przypadku również występują analogie, w postaci hełmu wydobytego z bagna w Haid, Kr. Griesbach (K. Jażdżewski 1979, s. 343). W literaturze niemieckiej obecność w rzekach uzbrojenia ochronnego tłumaczone były nieszczęśliwymi wypadkami w trakcie przeprawy lub depozytami kultowymi (J. Driehaus 1970, s. 48-49). Na powyższych przykładach można stwierdzić, że podobnie jak uzbrojenie zaczepne, egzemplarze uzbrojenia ochronnego wędrowały na duże odległości, a ich obecność w wodzie, niosąc treści społeczno religijne wskazuje raczej na zamierzoną działalność deponentów.

We wczesnej epoce żelaza można zauważyć różnice pomiędzy depozytami wodnymi przedmiotów o innej niż militarna funkcji, a depozytami broni. W fazie HD zarejestrowano trzykrotnie więcej skarbów niż w fazie

Ryc. 2. Depozyty uzbrojenia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza pochodzące z wód płynących /●/ i dolin rzecznych /○/. Opracował J. Jeremicz.

Fig. 2. Deposits of weaponry from the Bronze Age and the Early Iron Age discovered in running water /●/ and in river valleys /○/. Edited by J. Jeremicz.

HC, natomiast depozytów broni z obu faz, w porównaniu do epok wcześniejszych, jest bardzo mało (W. Blajer 1992, s. 104). Związane jest to prawdopodobnie z najazdami scytyjskimi oraz z lokalnymi konfliktami, co tłumaczyłoby zmiany w charakterze zasiedlenia na obszarze niektórych grup kultury łużyckiej, takich jak tarnobrzaska, która rozpoczęła ekspansję na północny zachód kosztem osłabionej grupy górnośląsko-małopolskiej, czy grupa wschodniowielkopolska, która zajęła część terenów wcześniej należących dawniej do grupy środkowopolskiej (P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski 1998, s. 178-179). Broń na terenie całej kultury łużyckiej prawdopodobnie przestała być masowo deponowana, gdyż była potrzebna w niespokojnych czasach. Niepokoje spowodowane przez koczowników musiały też wpłynąć na zmniejszenie dostaw brązu.

Widoczne zmiany w liczebności i występowaniu niektórych kategorii broni na ziemiach polskich miały miejsce w tym samym czasie, co w innych częściach Europy. Wzrost ilości wyrobów brązowych od HA zauważalny jest również w całej północnej Europie, zaś w HC drastycznie spada zarówno ilość skarbów i znalezisk wodnych, jak też udział broni w depozytach (J. Jensen 1993, s. 154-155). Taka sama tendencja dotyczy terenów Polski. Może to wskazywać na istnienie ogólnej idei topienia broni, respektowanej przez społeczności zasiedlające tereny Europy Północnej i Środkowej.

Być może rozpowszechnianie się z południa Europy przedmiotów żelaznych spowodowało zwiększenie eksportu brązu na północ (J. Dąbrowski 2005, s. 87). Taka hipoteza wyjaśnia pojawienie się dużej ilości depozytów brązowych na Warmii i Mazurach w HC i HD, oraz pojawienie się zabytków żelaznych najwcześniej na południowym zachodzie Polski. Fakt ten ma również swoją wymowę symboliczną. Nowy metal, żelazo, stał się nowym symbolem prestiżu. Brąz zaczął tracić na znaczeniu i jako metal bardziej popularny docierał na tereny, gdzie wciąż jeszcze było na niego zapotrzebowanie.

Wśród motywów kultowych, które mogły leżeć u podstaw powstawania depozytów wodnych wymienia się najczęściej dary lub ofiary błagalne, bądź dziękczynne. Miały być one składane bóstwu (bóstwom) w indywidualnym akcie przebłagania lub prośby, albo przy okazji powszechnie obchodzonych uroczystości (M. Mogielnicka-Urban 1997, s. 18). W literaturze przedmiotu podkreśla się, że dary w epoce brązu składane były na zasadzie handlowej opartej na wzajemnych korzyściach (W. Blajer 1992, s. 102). Konsekwentne stosowanie tej zasady mogłoby doprowadzić do wniosku, że ofiary wotywnie składano w intencji

spełnienia prośby przez bóstwo lub, że były to dary dziękczynne, w zamian za spełnienie prośby. Z wierzeniami akwaticznymi łączy się również idea określonych rytuałów religijnych. Przedmiotem kultu mogły być rzecz lub zjawisko, wyrażające *sacrum*, związane ze środowiskiem wodnym (J. Woźny 1997, s. 33). Depozyt jest w tym przypadku dobrem materialnym, którego człowiek pozbawił się sam, z jemu znanych i ważnych dla niego powodów (M. Mogielnicka-Urban 1997, s. 17).

Złożenie ofiary polegało na nieodwracalnej czynności, złożenia daru ofiarnego poprzez zatopienie go w wodzie. Czynność ta miała na celu wywołanie łaski bóstwa, miała spowodować, by istota nadprzyrodzona spełniła życzenie ludzkie. Akt ofiarny otwierał drogę do bóstwa (C. Lévi-Strauss 1969, s. 338-339). Broń jako ofiara określała sferę działalności bóstwa; było ono zapewne wojownicze, agresywne. Bóstwom wodnym, charakteryzującym się siłą i gwałtownością miłe miały być ofiary z przedmiotów uosabiających dynamikę i żywiołowość, czyli z broni i narzędzi, co wiązało się z symboliką „apolliniąską” (M. Kaczmarek 2005, s. 135). Z drugiej strony broń jako narzędzie „nieczyste” mogła być oddawana bóstwu świata podziemnego. Istnienie znalezisk pojedynczych może, lecz nie musi łączyć się z rytuałami, a same znaleziska trudno jest interpretować w oparciu o metody archeologiczne (W. Blajer 2001, s. 29).

Rzeka mogła być też symboliczną granicą świata żywych ze światem umarłych. Motyw wody, oddzielającej dwa światy jest częsty w mitologiach różnych ludów (M. Eliade 1966, s. 145-146). Możliwe, że łączenie depozytów broni ze światem podziemnym mogłoby potwierdzić lokalizacja cmentarzysk względem cieków i zbiorników wodnych. Przy takim założeniu związku przyczynowo-skutkowego, składanie w wodzie depozytów po zmarłym powinno determinować bliskie położenie miejsca pochówku. Niestety, od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego, w okresie ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich, cmentarzyska były zakładane w różnej odległości względem wód (J. Woźny 2000, s. 139-141).

Nie można wykluczyć, że w Polsce również występowały ośrodki kultowe podobne do tego z Berlin-Spandau, gdzie funkcjonował na jeziorze pomost, z którego wrzucano do wody broń i inne przedmioty (S. von Schwenzer 1997, s. 61-66). Wydaje się jednak, że podstawową formą deponowania uzbrojenia było topienie jej z brzegu dowolnego zbiornika. Tylko w dużych rzekach, takich jak Odra, San i Warta, znajdujemy koncentracje uzbrojenia zalegające na dłuższych odcinkach. Prawdopodobnie, jako arterie komunikacyjne, źródła wody i pożywienia oraz granice

pomiędzy niektórymi ludami, rzeki te miały boski charakter.

Kult broni i wody nie był powszechny. Stanowił on część reguły religijnej, każącej oddawać ziemi lub wodzie to, co najcenniejsze. Kult ten prawdopodobnie nasilił się w związku z wyodrębnianiem się kasty wojowników (J. Fogel 1979, s. 34). Jego podstawę stanowiła pewna ogólna, ale żywotna tradycja, co tłumaczyłoby rozbieżność chronologiczną depozytów. Poprzez topienie broni być może należącej również do poległych towarzyszy, wojownicy zyskiwali przychylność bóstw, które czcili. Dzięki temu utrzymywali też wysoki status społeczny. Prestiżowym był też sam materiał – brąz (R. Bradley 1990, s. 39, 80).

Reasumując, kult żywiołu wody miał wiele aspektów. Najlepiej świadczy o tym fakt, że depozyty z broni stanowią tylko część ofiar z terenów wilgotnych. Być może skarby zawierające zarówno uzbrojenie, jak i inne przedmioty, były ofiarami mającymi spowodować przychylność bóstwa wodnego sprawującego władzę w pozornie rozbieżnych sprawach, jak przykładowe: wojna i płodność (M. Eliade 1966, s. 199).

Wnioski

Depozyty wodne z terenów Polski z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza były niewątpliwie częścią ogólnoeuropejskiej idei topienia broni. Wywodziła się ona z tradycji religijnych społeczności neolitycznych i była wyrazem czci oddawanej bóstwu wodnemu, kultu zmarłych oraz chęci podkreślenia elitarności grupy wojowników. Na obrządek ten dodatkowo oddziaływały wydarzenia gospodarcze i kulturowe. Warto podkreślić rolę dalekosiężnego handlu, jak i wypraw wojennych jako czynników wpływających na inwentarz depozytów wodnych i sposób składania broni. Różnicowanie sposobów składania ofiar z broni i ich częstotliwość zależały od uwarunkowań kulturowych, stosunków wodnych w regionie, a także od dostępu do metalu. Tereny położone między Bugiem i Odrą miały niewielkie, potencjalne zasoby własnych złóż miedzi, brak też danych o ich wydobyć. Wszystko to sprawiało, że większość przedmiotów brązowych była zrobiona z materiału pochodzącego z handlu lub wypraw wojennych. Wszelkie niepokoje między ówczesnymi społecznościami powodowały zakłócenia w wymianie handlowej, co zauważalne jest w źródłach archeologicznych, również w wodnych depozytach broni. Brakuje, bowiem powtarzalnego sposobu ich składania, czytelnego w źródłach archeologicznych. Najpopularniejszym i najbardziej rozpowszechnionym sposobem deponowania uzbrojenia było topienie pojedynczych

egzemplarzy w wodach stojących: jeziorach, oczkach wodnych, a być może również w ówczesnych bagnach. Było ono prawdopodobnie wrzucane z brzegu, z łodzi lub wbijane w płytkiej części akwenu. Niebagatelne były gabaryty ofiarowanej broni. Przedmioty o dużych rozmiarach, pokryte w wielu przypadkach zdobieniami zapewne podnosiły rangę ofiary. Brakuje na ziemiach polskich znalezisk śladów instalacji architektonicznych, takich jak pomosty, które pełniły ważną rolę w sprawowaniu czynności obrzędowych w sanktuariach wodnych. Przez analogie z terenami wschodnich Niemiec można jednak domniemywać ich istnienie. Skupiska uzbrojenia w wodach stojących wskazują, że miejscami mogącymi uchodzić za kultowe, były duże zbiorniki, jak jeziora Gopło, Śniardwy, czy kompleks jezior Weneckiego i Skrzynka. Być może istniały także miejsca kultowe związane z dużymi rzekami, na istnienie których wskazują koncentracje depozytów broni. Zaliczają się do nich przede wszystkim odcinek Odry od Schwedt do Szczecina, i okolice Wrocławia, choć te zagęszczenia znalezisk mogą być również efektem intensywnych prac związanych z pogłębianiem i regulacją koryta rzeki, co sprzyjało odkrywaniu zabytków archeologicznych w ostatnich stuleciach. Z rzeką Wartą można łączyć funkcjonowanie przypuszczalnych miejsc kultowych w okolicy Radzimia, pow. obornicki, a z Sanem w okolicach Przemyśla i Jarosławia. Zastanawiający jest fakt, że nie można wyróżnić miejsc kultowych związanych z największą z polskich rzek, jaką jest Wisła, choć znane są wyłowione z niej pojedyncze egzemplarze uzbrojenia. Zauważalne są też różnice w składach i częstotliwości depozytów na wschód od tej rzeki względem ich zachodnich odpowiedników. Może to mieć związek z nieco odmienną tradycją składania ofiar bóstwom, w tym wodnym.

Wykaz stanowisk

Zestawiono tu zabytki zaliczane do kategorii broni znalezionych w środowisku bezpośrednio związanym z wodą, pochodzące z obecnych terenów Polski, włącznie jednak z granicznymi odcinkami dolin rzek, takich jak Bug, Odra, Nysa Łużycka. Pochodzą one ze zbiorów polskich i niemieckich. Uwzględniono też zabytki zaginione, wcześniej opublikowane oraz fragmenty uzbrojenia.

Nie zostały wzięte pod uwagę przedmioty, których potencjalne miejsce znalezienia określała tylko tak zwana patyna wodna lub bagienna oraz w przypadku znalezisk gromadnych, zabytki współwystępujące z bronią, elementy stroju, itp. Nie ujęto też tutaj zna-

leżisk z wysp, gdyż ich sąsiedztwo z wodą mogło być pierwotnie bardzo odległe.

Znaleziska, których związek ze środowiskiem wodnym pozostawiał wątpliwości, zostały umieszczone w odrębnym spisie zabytków domniemanych.

Zastosowano następujące skróty i symbole:

BSz – berło sztyletowe; Cz – czekan; G – grot; H – helm; M – miecz; Mł – młot; N – nóż; S – siekierka; SK – siekierka kamienna; SKrz – siekierka krzemienista; Sz – sztylet lub jego ostrze; T – tarcza; TK – toporek kamienny; TR – toporek rogowy; * – znalezisko pojedyncze.

L.p.	Stanowisko	Powiat	Kategoria zabytku	Literatura
1	Antoniny*	chodzieski	Sz	W. Sarnowska 1969, s. 168; M. Gedl 1980, s. 67
2	Babin (Babbin), stan. 2	pyrzycki	G – 5, Sz, S – 3	M. Gedl 1980, s. 51, tabl. 15: 118; 1995, s. 67; W. Blajer 2001, s. 319
3	Będargowo (Mandelkow)	choszczeński	G, S	J. Fogel 1979 s. 199; 1988, s. 10; J. Kuśnierz 1998, s. 47, 52, tabl. 18: 328; W. Blajer 2001, s. 341
4	Biecz, stan. A*	gorlicki	M	K. Moskwa 1976, s. 169; J. Fogel 1988 s. 11; W. Blajer 2001, s. 125
5	Biecz	żarski	Sz,	W. Sarnowska 1969 s. 335; M. Gedl 1980, s. 41, tabl. 11: 72; W. Blajer 2001, s. 314
6	Biedrusko-Tworkowo	poznański	Sz	M. Gedl 1980, s. 13, tabl. 1: 9; W. Blajer 2001, s. 314
7	Bielin*	gryfiński	M	H. Piezonka 2005, s. 87
8	Binowo (Binow)	gryfiński	Sz	M. Gedl 1980, s. 54, tabl. 16: 127; W. Blajer 2001, s. 319
9	Biskupin*	żniński	TK	F. Maciejewski 1962, s. 226; J. Fogel 1988a, s. 14
10	Biskupin	żniński	TK	F. Maciejewski 1962, s. 226, 301; J. Fogel 1988a, s. 14
11	Biskupin, stan. 9*	żniński	S	W. Szafrąński 1955, s. 224; F. Maciejewski 1962, s. 220-221, 300; J. Kuśnierz 1998, s. 22, tabl. 5: 67
12	Bogusławice*	włocławski	S	J. Kostrzewski 1964, s. 27; A. Szpunar 1987, s. 64, tabl. 20: 358
13	Braniewo (Braunsberg)	braniewski	M – 2	J. Fogel 1979, s. 41; 1988a, s. 17; W. Blajer 2001, s. 354
14	Brus Stary*	włodawski	S	W. Mazurek, K. Telepko 1991, s. 351-353, A. Szpunar 1987, s. 52
15	Bukowina (Buckowin)	łęborski	S	M. Gedl 1988, s. 61; W. Blajer 2001, s. 341
16	Busówno*	chełmski	S	J. Kostrzewski 1964, s. 28; A. Szpunar 1987, s. 18, tabl. 4: 64
17	Chełmża*	toruński	M	J. Fogel 1988, s. 21; W. Blajer 2001, s. 125
18	Chłopowo (Schwachenwalde)	choszczeński	G – 2, M, S – 11	E. Sprockhoff 1956, s. 59, 60, ryc. 13: 4; J. Kuśnierz 1998, s. 22, 42, 46, 50, 52, 60, 86, 92, tabl. 4: 61; 17: 320; 18: 331; 22: 471; 34: 703; W. Blajer 2001, s. 342
19	Chociwel*	stargardzki	M	J. Fogel 1988, s. 21; W. Blajer 2001, s. 129
20	Choryń	kościński	S – 2	J. Kuśnierz 1998, s. 48, tabl. 19: 351, 352; W. Szafrąński 1955, s. 139, ryc. 13-17; W. Blajer 2001, s. 342
21	Chwarzno (Schwarzin, Chwarsnau) skarb II	kościński	S – 2	E. Sprockhoff 1956, s. 60; J. Kuśnierz 1998, s. 60, tabl. 22: 472, 473
22	Criewen [Niemcy]*	Uckermark	M	Z. Bukowski 1998, s. 173
23	Czarnówko (Scharnhorst)	łęborski	S	E. Sprockhoff 1956, s. 57, ryc. 17: 8; W. Blajer 2001, s. 343
24	Czermno*	gostyński	Sz	J. Kostrzewski 1964, s. 28; J. Dąbrowski 1972, s. 205; M. Gedl 1980, s. 28, tabl. 7: 45
25	Czysta*	słupski	M	J. Fogel 1988, s. 26; W. Blajer 2001, s. 131
26	Dąbrowa (Damerow)	koszaliński	M – 3	J. Fogel 1988, s. 26; W. Blajer 2001, s. 343
27	Długomost (Dolborowice, Eichgrund, Dalbersdorf)	oleśnicki	S	J. Kuśnierz 1998, s. 26, tabl. 5: 77; W. Blajer 2001, s. 343
28	Dobra (Daber)*	łobeski	S	J. Kuśnierz 1998 s. 82, tabl. 31: 663; W. Blajer 2001, s. 343, J. Dąbrowski 2005, s. 79
29	Dobra (Daber)	walecki	Sz – 2	M. Gedl 1980, s. 17, 18, tabl. 3: 17; 4: 22; W. Blajer 2001, s. 314
30	Dobra*	walecki	S	J. Kuśnierz 1998, s. 80, tabl. 30: 646; J. Dąbrowski 2005, s. 79
31	Dobrowo (Dąbrowa, Nowa Wieś, Neuendorf)*	gdański	M	J. Fogel 1988, s. 28; W. Blajer 2001, s. 343

32	Domacyno (Dumzin)	białogardzki	S	A. Szpunar 1987, s. 53, tabl. 16: 294; 52D; W. Blajer 2001, s. 319
33	Drądzewo*	makowski	Sz	J. Kostrzewski 1962, s. 32; M. Gedl 1980, s. 65, tabl. 20: 181
34	Frydrychowo (Kosobudy, Friedrichsbruch)	chojnicki	G, M, S	E. Sprockhoff 1956, s. 21, ryc. 15: 7; J. Kostrzewski 1953, s. 191; J. Fogel 1988, s. 30-31; J. Kuśnierz 1998, s. 39, tabl. 14: 254; W. Blajer 2001, s. 344
35	Gdańsk Rynarzewo (Renneberg)	gdański	M – 2	J. Fogel 1988, s. 32; W. Blajer 2001, s. 344
36	Gęsie Góry	kętrzyński	Cz, S	J. Dąbrowski 1997, s. 55; J. Kuśnierz 1998, s. 55, tabl. 21: 418; M. Gedl 2004, s. 45, tabl. 10: 80A
37	Głogowo*	toruński	M	J. Fogel 1979, s. 63-71; L. Kucharski 2005, s. 168-169; informacja ustna dra J. Gackowskiego (czerwiec 2005) dotycząca warunków środowiskowych, w jakich wystąpiło znalezisko
38	Gołdap*	gołdapski	G	Ł. Okulicz 1970, s. 168; M. Hoffmann 1999, s. 47, tabl. LXII: 8
39	Goniądz	moniecki	Cz	M. Gedl 2004, s. 42, tabl. 9: 62A
40	Goplano	aleksandrowski	Cz	J. Kostrzewski 1951, s. 197; M. Gedl 2004, s. 42, tabl. 9: 63
41	Gopło Jezioro*	inowrocławski	Sz	W. Sarnowska 1969, s. 205; M. Gedl 1980, s. 21, tabl. 5: 30
42	Gopło Jezioro*	inowrocławski	Sz	M. Gedl 1980, s. 59, tabl. 18: 154
43	Gopło Jezioro*	inowrocławski	M	B. Erzepki, K. Koehler 1893, s. 5, 35; S. Kurnatowski 1966, s. 137; J. Fogel 1979, s. 189, tabl. II: 4; 1988a, s. 34
44	Gorzyno (okolice)*	słupski	S	J. Kuśnierz 1998, s. 61, tabl. 23: 480
45	Gowidlino*	kartuski	S	A. Szpunar 1987, s. 49
46	Gozdowice*	gryfiński	Sz	M. Gedl 1980, s. 52, tabl. 15: 121
47	Grabowo*	stargardzki	S	W. Sarnowska 1969, s. 210; A. Szpunar 1987, s. 48, tabl. 14: 268
48	Grądy*	piski	G	J. Fogel 1979, s. 99; M. Hoffmann 1999, s. 50
49	Grębów*	tarnobrzeski	M	K. Garbacz 1996
50	Gryfino*	gryfiński	S, Sz	W. Sarnowska 1969, s. 210; A. Szpunar 1987, s. 59, tabl. 17: 318
51	Gryfino (okolice)*	gryfiński	S	W. Sarnowska 1969, s. 210, ryc. 70: d; A. Szpunar 1987, s. 29, 30, tabl. 8: 155
52	Gryfino	gryfiński	G, S, Sz	M. Gedl 1980, s. 46, tabl. 13: 95
53	Gryfino*	gryfiński	Sz	M. Gedl 1980, s. 56, tabl. 16: 138
54	Gryfino (okolice)*	gryfiński	S	A. Szpunar 1987, s. 65, tabl. 20: 367; W. Blajer 1999, s. 23
55	Gulcz (Rosko)	czarnkowsko-trzcianecki	S – 21	J. Kuśnierz 1998, s. 44, tabl. 16: 291; W. Blajer 2001, s. 345
56	Izbica Kujawska*	kolski	S	E. Wiatrolikówna 1953, s. 329; W. Sarnowska 1969, s. 179; A. Szpunar 1987, s. 74, tabl. 25: 448
57	Jagów*	choszczeński	M	J. Fogel 1988, s. 40; W. Blajer 2001, s. 125
58	Jakotorki*	nakielski	N	W. Szafrąński 1955, s. 135; M. Gedl 1984, s. 37, tabl. 8: 69
59	Janowiec*	żniński	TR	F. Maciejewski 1962, s. 249-250
60	Janowiec	żniński	G, S	W. Szafrąński 1955, s. 42, 93, 109, 140, 165, 261, 272-275, ryc. 47, 48; F. Maciejewski 1962, s. 249, 250; J. Kuśnierz 1998, s. 39, tabl. 14: 252
61	Jarocice*	sieradzki	S	J. Kuśnierz 1998, s. 28, tabl. 7: 108
62	Jarosław (Radymno)*	jarosławski	M	K. Moskwa 1971, s. 21; J. Fogel 1988, s. 41; W. Blajer 2001, s. 125
63	Jaroszewo*	żniński	TK	M. Kostrzewska 1953, s. 221, 253; J. Fogel 1988, s. 41
64	Jastrowie	złotowski	M	J. Fogel 1988, s. 42; W. Blajer 2001, s. 129
65	Juncewo*	żniński	BSz	W. Sarnowska 1969, s. 135, 133; M. Gedl 1980, s. 33, tabl. 8: 53
66	Karczewko*	gnieźnieński	M	W. Szafrąński 1955, s. 230 i 341, ryc. 526; J. Fogel 1988, s. 45
67	Kępa Tolnicka*	kętrzyński	M	J. Dąbrowski 1968, s. 49; J. Fogel 1988, s. 47; W. Blajer 2001, s. 127
68	Kiekrz (Poznań-Krzyżownicy)*	pozański	M	W. Szafrąński 1955, s. 230, 341, ryc. 528; J. Fogel 1988, s. 85, tabl. VI
69	Kiełpino*	gryficki	S	J. Kuśnierz 1998, s. 94
70	Klucz (Szczecin-Klucz)*	szczeciński	S	J. Kostrzewski 1958, s. 277; J. Kuśnierz 1998, s. 80, tabl. 31: 649; J. Dąbrowski 2005, s. 79
71	KłECKO*	gnieźnieński	S	K. Koehler, B. Erzepki 1893, s. 18; A. Szpunar 1987, s. 65, tabl. 21: 370
72	Kock (okolice)*	lubartowski	S	E. Kłosińska 2005

73	Kodrąb (Kodram)	kamiński	M – 2, TR	J. Fogel 1979, s. 90, tabl. III: 1; 1988, s. 69; 1988, s. 49; W. Blajer 2001, s. 346
74	Koło*	kolski	S	J. Kostrzewski 1964 s. 41; A. Szpunar 1987, s. 65, tabl. 21: 371
75	Kołobrzeg*	kołobrzesci	G	J. Kostrzewski 1958, s. 279; J. Fogel 1988, s. 50
76	Kopaniewo (Koppenow)	łęborski	M, S – 2	E. Sprockhoff 1956 s. 39; Z. Bukowski 1998, s. 316, ryc. 157; J. Kuśnierz 1998, s. 61, tabl. 23: 484, 485; W. Blajer 2001, s. 346
77	Korzecznik	kolski	S – 3	J. Czebreszuk 1990, s. 150-167; W. Blajer 1999, s. 171, tabl. 58: 4-6; 2001, s. 331
78	Koszalin Rokosowo (Rogzow)	koszaliński	M – 2	J. Fogel 1988, s. 52; W. Blajer 2001, s. 346
79	Kościernica (Kösternitz)	koszaliński	G, M	E. Sprockhoff 1956, s. 38, ryc. 15: 1; J. Fogel 1988, s. 52; W. Blajer 2001, s. 346
80	Kowalewko	obornicki	G – 2, S – 5	J. Fogel 1988, s. 52; J. Kuśnierz 1998, s. 28, tabl. 7: 112, tabl. 8: 113, 116; W. Blajer 2001, s. 339
81	Kraków-Podgórze*	krakowski	M	J. Fogel 1979, s. 189, tabl. II: 1; 1988a, s. 54; W. Blajer 2001, s. 123
82	Kraski	turecki	G	J. Fogel 1988, s. 54; W. Blajer 1999, s. 172; 2001, s. 138
83	Kupinin*	kolski	S	J. Kostrzewski 1964, s. 44; A. Szpunar 1987, s. 67, tabl. 22: 393
84	Kurcewo*	pyrzycki	S	J. Kostrzewski 1958, s. 281; J. Kuśnierz 1998, s. 61, tabl. 23: 486
85	Leśniki*	opolski	M	M. Gedl 1975, s. 52, ryc. 4; 1976, s. 46-47; W. Blajer 2001, s. 123
86	Lichwin*	tarnowski	S	W. Blajer 1998, s. 201-203
87	Linowo*	drawski	M	E. Sprockhoff 1956, s. 39, 103; J. Fogel 1988, s. 59; W. Blajer 2001, s. 129
88	Lipa*	chodzieski	S	J. Kostrzewski 1924, s. 193; W. Sarnowska 1969, s. 181; A. Szpunar 1987, s. 40, tabl. 12; 235A
89	Lipa*	chodzieski	TR	M. Piaszykowska 1956, s. 200
90	Lipiany*	pyrzycki	M	E. Sprockhoff 1956, s. 19; J. Fogel 1979, s. 190, tabl. III: 3; 1988a, s. 59; W. Blajer 2001, s. 129
91	Lipińskie*	giżycki	G	M. Hoffmann 1999, s. 86, tabl. LXXII: 9
92	Lisięcinek (Neu Lessenthin)	łobeski	S	A. Szpunar 1987, s. 65, tabl. 21: 373; W. Blajer 1999, s. 175
93	Lubieszewo*	drawski	S	J. Kuśnierz 1998, s. 64, tabl. 24: 522
94	Łeba*	łęborski	S	J. Kostrzewski 1958, s. 285
95	Łebcz (Löbsch)	pucki	M	J. Kostrzewski 1949, s. 111, tabl. XII: 1; J. Fogel 1988, s. 62-63; W. Blajer 2001, s. 347
96	Łobez (Labes)	łobeski	2 skarby; S – 6	J. Kostrzewski 1958, s. 286; W. Sarnowska 1969, s. 209, 211, ryc. 70; A. Szpunar 1987, s. 53, tabl. 16: 296, 297; W. Blajer 1990, s. 119, 120, tabl. LVII, LVIII: 1-5; 2001, s. 320
97	Łupice (Lupitze, Ostweide)	wschowski	S – 2	J. Kuśnierz 1998, s. 61, tabl. 23: 489; W. Blajer 2001, s. 347
98	Łuszczewo	koniński	G, S	J. Kostrzewski 1964, s. 47; S. Kurnatowski 1965, s. 150-151; J. Fogel 1988a, s. 64; A. Szpunar 1987, s. 72; W. Blajer 2001, s. 325
99	Łyśniewo Sierakowickie*	kartuski	S	L. J. Łuka 1966, s. 252; J. Kuśnierz 1998, s. 61, tabl. 23: 487
100	Malinka*	giżycki	G	M. Hoffmann 1999, s. 93
101	Markajmy (Markeim, Abbau Kniepstein)	lidzbardzki	S – 2	J. Kuśnierz 1998, s. 86, tabl. 33: 698; M. Hoffmann 1999, s. 95, tabl. LXIV: 1; W. Blajer 2001, s. 356
102	Mescherin*	Uckermark	S	A. Szpunar 1987, s. 16, tabl. 3: 44
103	Mescherin*	Uckermark	M	Z. Bukowski 1998, s. 173
104	Miłachowo*	kamiński	S	J. Kostrzewski 1933, s. 9; A. Szpunar 1987, s. 32, tabl. 9: 176
105	Moczyły (Schilesdorf)*	policki	S	A. Szpunar 1987, s. 30, tabl. 9; 158
106	Nasiedle (Nassiedel)	głubczycki	G – 2, S	J. Kostrzewski 1970, s. 82, ryc. 54; J. Fogel 1988, s. 71; M. Gedl 1975, s. 216, 376; J. Kuśnierz 1998, s. 92; W. Blajer 2001, s. 339
107	Nieborowo	pyrzycki	S	J. Kuśnierz 1998, s. 80, tabl. 31: 651; W. Blajer 2001, s. 333; J. Dąbrowski 2005, s. 79
108	Niechmirów	sieradzki	Cz – 2, M	M. Gedl 1975, s. 58; 1979, s. 50; 2004, s. 40, tabl. 8: 55; W. Blajer 1999, s. 89, 130-135
109	Niedysz (Neides)	gryficki	Mł	E. Sprockhoff 1956, s. 46, tabl. 11: 12; W. Blajer 2001, s. 348

110	Nowa Wieś Lęborska (Neuendorf)*	łęborski	Sz	W. Sarnowska 1969, s. 85; M. Gedl 1980, s. 49, tabl. 14: 113
111	Nowy Kraków (Neukrakow), stan. 1	śląwieński	S	E. Sprockhoff 1956, s. 48; W. Blajer 2001, s. 348
112	Ognica (Nipperwiese)*	gryfiński	Sz	M. Gedl 1980, s. 55, tabl. 16: 131
113	Olza*	wodzisławski	Sz	M. Gedl 1980, s. 64, tabl. 20: 177
114	Osiek	ostrowski	S – 3	W. Szafranski 1955, s. 175, ryc. 125, 126; J. Kuśnierz 1998, s. 40, tabl. 15: 260, 264; W. Blajer 2001, s. 348
115	Osieki Słupskie*	słupski	S	J. Kuśnierz 1998, s. 73, tabl. 27: 592
116	Otanów*	myśliborski	M	J. Fogel 1988, s. 78; W. Blajer 2001, s. 129
117	Paprotki*	śląwieński	M	J. Fogel 1988, s. 78; W. Blajer 2001, s. 125
118	Pętkowice (Pentkowitz)*	wejherowski	G	J. Fogel 1998, s. 79; W. Blajer 2001, s. 348
119	Piasek (Peetzig)	gryfiński	S – 2	W. Sarnowska 1969, s. 213, ryc. 209; A. Szpunar 1987, s. 22, 30, tabl. 6: 108A, 9: 160A; W. Blajer 2001, s. 316
120	Pieczyska	sochaczewski	S – 2	J. Głosik 1976, s. 231, 232; W. Blajer 2001, s. 333
121	Płoty (Plathe)	gryficki	M – 2	J. Fogel 1988, s. 82; W. Blajer 2001, s. 339
122	Pogorzelica	jarociński	Sz – 4	M. Gedl 1980, s. 57, 63, ryc. 147, 169, 170, tabl. 39D; W. Blajer 1999, s. 131, 192
123	Police*	policki	M	W. Blajer 2001, s. 125
124	Połczyn Zdrój (Polzin), stan. 3	świdwiński	S – 2	W. Blajer 2001, s. 349
125	Prusinowice*	łęczycki	Sz	H. Wiklak 1963, s. 100, tab. 9, ryc. 4; M. Gedl 1980, s. 59, tabl. 18: 157
126	Pruszcz Karczma (Pruska Karczma, Prausterkrug)	gdański	M	W. Szafranski 1979, s. 371, 377; W. Blajer 2001, s. 349
127	Przedmieście	wolsztyński	S – 9	W. Szafranski 1955, s. 85; J. Kuśnierz 1998, s. 45, tabl. 17: 308, 309, 325, tabl. 19: 361-363, tabl. 20: 385, 386; W. Blajer 2001, s. 349
128	Przedmieście (Zaborowo)	wolsztyński	S	W. Blajer 2001, s. 365
129	Przemysł, stan. 5*	przemyski	M	K. Moskwa 1976, s. 263, ryc. 51: a
130	Przybieranów*	goleniowski	M	J. Fogel 1988, s. 87; W. Blajer 2001, s. 125
131	Przywidz*	gdański	S	J. Kostrzewski 1923, s. 202, ryc. 68; W. Sarnowska 1969, s. 152, 150; A. Szpunar 1987, s. 70, tabl. 24: 419
132	Ptusza*	złotowski	BSz	W. Sarnowska 1969, s. 160-161; M. Gedl 1980, s. 36, tabl. 10: 59
133	Radzim (Maniewo, Freudenu)	obornicki	G – 2, M – 4, S – 4; Sz – 2	M. Gedl 1980, s. 52-53, 63, tabl. 19: 172; J. Fogel 1979, s. 198, tabl. X: 1; 1988a, s. 89; P. Riemer 1997, s. 178; W. Blajer 1999, s. 134-135, 196-197; M. Kaczmarek 2005, s. 134-135
134	Rekownica*	kościerski	S	J. Kostrzewski 1958, s. 307; J. Kuśnierz 1998, s. 62, tabl. 6: 94
135	Renice (Rehnitz)	myśliborski	SK	W. Blajer 1990 s. 129-130; 2001, s. 316
136	Rędkowice*	łęborski	S	A. Szpunar 1987, s. 30, tabl. 9: 162
137	Rokitki	bytowski	M – 2	J. Fogel 1979, s. 91, tabl. IV: 3; 1988, s. 91; W. Blajer 2001, s. 350
138	Rosnowo (okolice)	koszaliński	S	J. Kuśnierz 1998, s. 54, tabl. 21: 412
139	Rowy (Rowe)*	słupski	S	J. Kostrzewski 1924, s. 202, ryc. 63; A. Szpunar 1987, s. 50, tabl. 15: 282
140	Rozbórz*	przeworski	M	S. Czopek 1995; W. Blajer 2001, s. 133
141	Rożubowice*	przemyski	M	J. Kostrzewski 1964, s. 18, 60, 62, ryc. 77; Z. Bukowski 1976, s. 38, 167
142	Rumy (Rummy)	szczycieński	S	J. Kostrzewski 1956, s. 43; J. Kuśnierz 1998, s. 55, tabl. 21: 429; M. Hoffmann 1999, s. 145, tabl. LXIII: 9-16; W. Blajer 2001, s. 356
143	Rybno*	mrągowski	S	J. Kuśnierz 1998, s. 55
144	Rzeszynek*	mogileński	G	S. Kurnatowski 1966, s. 17, s. 169; J. Fogel 1988, s. 93
145	Sarbinowo*	koszaliński	M	J. Fogel 1988, s. 94; W. Blajer 2001, s. 129
146	Schwedt (okolice)*	Uckermark	S	Z. Bukowski 1998, s. 218
147	Schwedt (okolice)	Uckermark	M – 3	J. Fogel 1988, s. 94; Z. Bukowski 1998, s. 173
148	Sierakówek*	gostyński	M	H. Wiklak 1963, s. 122, tabl. XVIII: 4; J. Fogel 1988, s. 96

149	Skandawa (Skandau)	kętrzyński	S – 3	J. Kuśnierz 1998, s. 55, tabl. 21: 432; M. Hoffmann 1999, s. 154, tabl. LXIII: 4-8; W. Blajer 2001, s. 356
150	Skrzynice*	gryfiński	M	J. Fogel 1988, s. 97; W. Blajer 2001, s. 127
151	Słupca*	słupecki	S	J. Kostrzewski 1964, s. 67, 117; A. Szpunar 1987, s. 65, tabl. 21: 379
152	Smogolice (Bruchhausen)	stargardzki	S – 4, Sz – 2	M. Gedl 1980, s. 53-54, tabl. 15: 125, 16: 126; A. Szpunar 1987, s. 53, tabl. 16: 299, 300; 17: 310; 27: 553; W. Blajer 2001, s. 320
153	Smółki	kaliski	S	W. Blajer 2001, s. 366
154	Stare Borne*	koszaliński	M	J. Fogel 1988, s. 102; W. Blajer 2001, s. 129
155	Stare Chropawo (Alt Grape), stan. 2	pyrzycki	S	J. Kuśnierz 1998, s. 95; W. Blajer 2001, s. 327
156	Stare Czarnowo (Neumark)	gryfiński	M – 2	J. Fogel 1988, s. 102; W. Blajer 2001, s. 351
157	Stargard Szczeciński*	stargardzki	Sz	J. Kostrzewski 1958, s. 37; W. Sarnowska 1969, s. 215; M. Gedl 1980, s. 16, tabl. 2: 14
158	Steklno (Stecklin)	gryfiński	S – 4, Sz	M. Gedl 1980, s. 53, tabl. 15: 124; A. Szpunar 1987, s. 53, tabl. 16: 301; W. Blajer 2001, s. 320
159	Stróżewo*	pyrzycki	M	J. Fogel 1988, s. 103; W. Blajer 2001, s. 125
160	Suchoręcz (Suchorecz, Sucho- renz)	nakielski	S – 2	W. Szafranski 1955, s. 144, 207, ryc. 381-385; J. Kuśnierz 1998, s. 22-23, 26, tabl. 5: 66; 13: 213; W. Blajer 2001, s. 351
161	Suchostrzygi*	tczewski	G	J. Kostrzewski 1958, s. 324, ryc. 38: [1]; J. Fogel 1988, s. 106
162	Sulibórz*		M	J. Fogel 1988, s. 106; W. Blajer 2001, s. 129
163	Szczaniec (Stentsch)	świebodziński	G – 2, S	W. Szafranski 1955, s. 208; J. Fogel 1988, s. 106-107; W. Blajer 2001, s. 335
164	Szczecin*	choszचेński	S	W. Sarnowska 1969, s. 217
165	Szczecin (okolice)*	szczeciński	Cz	M. Gedl 2004, s. 43, tabl. 9: 73
166	Szczecin, stan. 3*	szczeciński	S	J. Kuśnierz 1998, s. 80, tabl. 30: 644
167	Szczecin-Klucz*	szczeciński	S	W. Sarnowska 1969, s. 164; A. Szpunar 1987, s. 39-40, tabl. 12: 233
168	Szczecin-Klucz*	szczeciński	S	W. Sarnowska 1969, s. 215; A. Szpunar 1987, s. 77-78, tabl. 26: 459
169	Szczecin-Klucz*	szczeciński	S	A. Szpunar 1987, s. 60, tabl. 19: 335
170	Szczecin-Klucz*	szczeciński	M	W. Blajer 2001, s. 125
171	Szczecin-Podjuchy*	szczeciński	Sz	W. Sarnowska 1969, s. 217; M. Gedl 1980, s. 60, tabl. 18: 160
172	Szczecin-Podjuchy*	szczeciński	M	Z. Bukowski 1998, s. 173; W. Blajer 2001, s. 123
173	Szczecin-Podjuchy	szczeciński	M	Z. Bukowski 1998, s. 173; W. Blajer 2001, s. 125
174	Szczecin-Podjuchy*	szczeciński	M	J. Fogel 1988, s. 108; Z. Bukowski 1998, s. 173; W. Blajer 2001, s. 129
175	Szczecin-Zdroje*	szczeciński	Sz	M. Gedl 1980, s. 47, tabl. 14: 108
176	Szczecin-Zdroje*	szczeciński	M	J. Fogel 1988, s. 108; W. Blajer 2001, s. 125
177	Szczecin-Zdroje	szczeciński	M – 2	J. Kostrzewski 1958, s. 96, 342; J. Fogel 1988, s. 108; Z. Bukowski 1998, s. 173, 208
178	Szczecin-Żydowce*	szczeciński	M	W. Blajer 2001, s. 123
179	Szczecinek (Neustettin)	szczecinecki	M – 2	J. Fogel 1988, s. 67; 1988a, s. 108; W. Blajer 2001, s. 352
180	Świadki (Schwadtken)*	bartoszycki	S	J. Kuśnierz 1998, s. 55, tabl. 21: 438; W. Blajer 2001, s. 357
181	Trzcina	rzeszowski	S – 6	A. Żaki 1950, s. 174, ryc. 117; K. Moskwa 1976, s. 301, ryc. 66: a, b; J. Kuśnierz 1998, s. 10, tabl. 1: 5; W. Blajer 1999, s. 28, 208; 2001, s. 335
182	Warnik	policki	G – 2	J. Fogel 1979, s. 198, tabl. X: 16; 1988, s. 117; W. Blajer 2001, s. 340
183	Warszawa-Bielany*	warszawski	TR	A. Drzewicz 2004, s. 163-167
184	Wąż Jeziero*	giżycki	S	J. Kuśnierz 1998, s. 95
185	Wenecja*	żniński	M	Z. Rajewski, S. Adamczak 1960, s. 261-265
186	Wenecja, stan. 4*	żniński	G	Z. Rajewski, S. Adamczak 1960, s. 261-262; J. Fogel 1988, s. 118
187	Wenecja, stan. 16*	żniński	G	F. Maciejewski 1962, s. 287, 319; J. Fogel 1988, s. 118
188	Wierzchowo (Würchow)	szczecinecki	G, M	J. Fogel 1988, s. 120; W. Blajer 2001, s. 353
189	Wilczkowo	świdwiński	Sz – 2	J. Kostrzewski 1966, s. 47; W. Sarnowska 1969, s. 163-164; M. Gedl 1980, s. 18, tabl. 4: 20; 17: 149; W. Blajer 1990, s. 144

190	Wołkowo (Wolkow)	gryficki	M – 3	J. Fogel 1988, s. 124; Z. Bukowski 1998, s. 173; W. Blajer 2001, s. 353
191	Worowo*	łobeski	Cz	M. Gedl 2004, s. 31, tabl. 4: 35
192	Wrocław-Bierdzany	wrocławski	S, SK	J. Kuśnierz 1998, s. 32, tabl. 10: 153
193	Wrocław-Osobowice	wrocławski	S – 9	J. Kuśnierz 1998, s. 15, 27-29, 32, tabl. 3: 34, 35; 7: 98; 8: 126, 127; 9: 128, 129; 10: 154; W. Blajer 2001, s. 340
194	Wrocław-Różanka	wrocławski	G, Sz	B. Gediga 1967, s. 144, 277, 396; M. Gedl 1975, s. 133, tabl. XV: 1, 4; 1980, s. 57, tabl. 17: 149
195	Wrocław-Żerniki*	wrocławski	M	J. Fogel 1988, s. 126; W. Blajer 2001, s. 125
196	Wyszakowo*	średzki	TK	J. Kostrzewska 1953, s. 233, 241
197	Zacharzyn*	chodzieski	G	J. Fogel 1988, s. 127
198	Zawada Książęca (błędnie: Babice, Ciechowice, Kępa, Łęg)*	raciborski	M	M. Gedl 1962, s. 63 i 351; J. Fogel 1988, s. 47; W. Blajer 2001, s. 127
199	Ząbki*	wołomiński	TK	J. Głosik 1976, s. 237; J. Fogel 1981, s. 165
200	Zielenica (Söllnitz), stan. 2	śląwieński	S	W. Blajer 2001, s. 372
201	Złaków Kościelny	łowicki	G, S	A. Szpunar 1987, s. 6, tabl. 19: 338; J. Fogel 1988, s. 129; W. Blajer 2001, s. 328
202	Żdźary, stan. 10C*	goleniowski	G	J. Kostrzewski 1958, s. 344; J. Fogel 1988, s. 130
203	Żeleźno*	białogardzki	M	J. Fogel 1979, s. 193, tabl. VIII: 3; 1988, s. 130; W. Blajer 2001, s. 129
204	Żnin	żniński	TK	F. Maciejewski 1962, s. 294, 324; J. Fogel 1988, s. 131; W. Blajer 2001, s. 322
205	Żółcino*	kamieński	M	W. Blajer 2001, s. 123

Wykaz znalezisk uzbrojenia ochronnego

206	Ognica (Nipperwiese)*	gryfiński	T	J. Kostrzewski 1966, s. 64; J. Fogel 1981, s. 150-158; 1988, s. 75; Z. Bukowski 1998, s. 168, 169
207	Szczecin-Zdroje*	szczeciński	H	J. Fogel 1981, s. 150-158, 1988, s. 108; P. Rimer 1997, s. 132

Wykaz domniemanych znalezisk broni w środowisku wodnym

208	Binowo (Binow)	gryfiński	Sz	M. Gedl 1980, s. 54, tabl. 16: 127; W. Blajer 2001, s. 319
209	Brus Stary, stan. 1	włodawski	SKrz	W. Mazurek 1991, s. 283 i 295
210	Brus Stary, stan. 2	włodawski	SKrz	W. Mazurek 1991, s. 283-284 i 294
211	Cisek*	kędzierzyńsko-kozielski	Cz	J. Kostrzewski 1949, s. 287; M. Gedl 2004, s. 34, tabl. 5: 38
212	Dębowiec*	braniewski	S	J. Kostrzewski 1923, s. 205, ryc. 128; A. Szpunar 1987, s. 71-72, tabl. 24: 426
213	Dolsk (Dolzig)	śremski	G, S – 2	W. Szafranski 1955, s. 161, ryc. 20-27; J. Fogel 1988, s. 29; J. Kuśnierz 1998, s. 39, 49, tabl. 14: 251, tabl. 20: 370; W. Blajer 2001, s. 343
214	Dołuje (Neuenkrichener See)*	policki	S	J. Kostrzewski 1933, s. 3; A. Szpunar 1987, s. 59, tabl. 17: 36
215	Gajdy	iławski	S – 2	J. Kuśnierz 1998, s. 55, M. Hoffmann 1999, s. 43
216	Jarosław, stan. 10*	jarosławski	M	K. Moskwa 1976, s. 205, ryc. 26: g
217	Korczyń	buski	S – 4	J. Kuśnierz 1998, s. 14, tabl. 2: 26; W. Blajer 2001, s. 339
218	Korolino (Körlin)	śląwieński	S	E. Sprockhoff 1956 s. 38; W. Blajer 2001, s. 346
219	Krościenko (okolice)*	nowotarski	M	A. Żaki 1950, s. 89, 90, 158-159; J. Kostrzewski 1964, s. 13, 43; J. Fogel 1988, s. 54; W. Blajer 2001, s. 125
220	Krzelów	wołowski	S – 2	A. Szpunar 1987, s. 15, tabl. 3: 42; W. Blajer 1999, s. 173
221	Paczków*	nyski	M	E. Matuszczyk 2005, s. 39, ryc. 69
222	Przemysł*	przemyski	M	A. Kunysz, F. Persowski 1966, s. 57, ryc. 10; Z. Bukowski 1976, s. 37 i 165
223	Sienisławice/Śmiłów (?) (najpewniej Śmiłowice)*	proszowicki	S	materiały niepublikowane, karta zabytków z Muzeum Okręgowego w Sandomierzu i informacje ustne od dra M. Florka - maj 2005 rok
224	Stara Rudnica	gryfiński	G	E. Sprockhoff 1956, s. 8; J. Fogel 1988, s. 192; H. Piezonka 2005, s. 124
225	Sulechowo (Groß Soltikow)	śląwieński	G	J. Fogel 1988, s. 106; W. Blajer 2001, s. 352

226	Śniardwy Jezioro	mragowski	Cz	J. Kostrzewski 1923, s. 205; M. Gedl 2004, s. 43, tabl. 9: 74
227	Śniardwy Jezioro	mragowski	G, M – 2, S	M. Hoffmann 1999, s. 170
228	Topornica*	zamojski	S	E. Klośńska 2005, s. 194-195
229	Tychowo*	ślawieński	S	J. Kostrzewski 1958, s. 333; J. Kuśnierz 1998, s. 46, tabl. 17: 316
230	Ukiernica, stan. 5	pyrzycki	TR	J. Kostrzewski 1958, s. 150, 333-334
231	Żywiec*	żywiecki	TK	E. Foltyn, E. Foltyn 2003, s. 591-609, ryc. 2

Literatura

- Bukowski Zbigniew
 1976 *Elementy wschodnie w kulturze łużyckiej u schyłku epoki brązu*. Wrocław.
 1998 *Pomorze w epoce brązu w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych*. Gdańsk.
- Blajer Wojciech
 1992 *Ze studiów nad skarbami okresu halsztackiego w Polsce*. W: *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*. Materiały z konferencji, Rzeszów 17-20.09.1991, red. S. Czopek. Rzeszów, s. 101-110.
 1999 *Skarby ze starszej średniej epoki brązu na ziemiach polskich*. Kraków.
 2001 *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*. Kraków.
- Blajer Wojciech, Szpunar Andrzej
 1981 *O możliwościach wydzielenia horyzontów skarbow brązowych na obszarze Polski*. *Archeologia Polski* 26: 2, s. 295-320.
- Bradley Richard
 1990 *The Passage of Arms*. Cambridge.
- Czebreszuk Janusz
 1990 *Osada ludności kręgu kultury łużyckiej w Korzeczniku gm. Kłodawa, woj. Konin, stan. 14*. *Sprawozdania Archeologiczne* 41, s. 147-170.
- Czopek Sylwester
 1995 *Żelazny akinakes z Rozborza, woj. przemyskie, w kontekście innych znalezisk tzw. scytyjskich z południowo-wschodniej Polski*. *Archeologia Polski* 40: 1-2, s. 107-123.
- Dąbrowski Jan
 1972 *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi*. Wrocław.
 2004 *Ältere Bronzezeit in Polen*. Warszawa
 2005 *Na styku kultur. Specyfika metali epoki brązu w Północnej Polsce*. *Pomorania Antiqua* 20, s. 73-96.
- Driehaus Jürgen
 1970 *Urgeschichtliche Opferfunde aus dem Mittel- und Niederrhein* W: *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa*, Red. J. Driehaus. Göttingen, s. 40-54.
- Drzewicz Anna
 2004 *Wyroby z kości i poroża z osiedla obronnego ludności kultury łużyckiej w Biskupinie*. Warszawa.
- Erzepki Bolesław, Koehler Klemens
 1893 *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, z. 1. Poznań.
- Eliade Mircea
 1966 *Traktat o historii religii*. Łódź.
- Fogel Jerzy
 1979 *Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*. Poznań.
 1981 *Broń ochronna i okazjonalna ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*. *Archeologia Polski* 26: 1, s. 147-190.
 1988 *Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*. *Źródła*. Poznań.
- Foltyn Edelgarda M., Foltyn Eugeniusz
 2003 *W kwestii przedstawień figuralnych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*. *Toporek kamienny z Żywca, woj. śląskie*. W: *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach Polskich (materiały z konferencji)*, red. J. Gancarski. Krosno, s. 591-609.
- Frey Otto H.
 1980 *Situlenkunst*. W: *Hallstatt. Bilder aus der Frühzeit Europas*. red. E. Lessing. Wien-München, s. 126-134.
- Garbacz Krzysztof
 1996 *Nieznany miecz z Grębowa, gm. loco, woj. Tarnobrzeg*. *Sprawozdania Archeologiczne* 48, s. 113-117.
- Gediga Bogusław
 1967 *Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku środkowym*. Wrocław.
- Gedl Marek
 1962 *Kultura łużycka na Górnym Śląsku*. Wrocław-Warszawa-Kraków.
 1975 *Kultura przedłużycka*. Wrocław.
 1980 *Dolche und Stabdolche in Polen*. München. *Prähistorische Bronzefunde* VI, 4.
 2004 *Die Beile in Polen IV*. Stuttgart. *Prähistorische Bronzefunde* IX, 24.
- Głosik Jerzy
 1976 *Katalog Pogotowia Archeologicznego za rok 1972 (III)*. *Wiadomości Archeologiczne* 41: 2, s. 225-240.
- Hencken Hugh
 1950 *Herzprung Shields and Greek Trade*. *American Journal of Archaeology* 54: 4, s. 294-309.
- Hänsel Alix
 1998 *Beiträge zur Deutung der bronzezeitlichen Hort- und Grabfunde in Mitteleuropa*. *Germania* 77: 2, s. 755-760.

- Hoffmann Mirosław
1995 *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn.
- Jensen Jørgen
1993 *The Prehistory of Denmark.* Aarhus.
- Jażdżewski Konrad
1979 *Pradzieje Europy Środkowej.* Wrocław.
- Kaczanowski Piotr, Kozłowski Janusz K.
1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.).* Kraków. Wielka Historia Polski 1.
- Kaczmarek Maciej
2005 *Epok brązu i epoka żelaza na Ziemi Obornicko-Rogozińskiej.* W: Archeologia powiatu obornickiego, red. T. Skorupka. Poznań, s. 127-236.
- Kempiński Andrzej M.
2001 *Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich.* Warszawa.
- Kłosińska Elżbieta
2005 *Nowe znaleziska przedmiotów metalowych z okolic Topornicy, pow. Zamość.* Archeologia Polski Środkowowschodniej 7, s. 194-198.
2005 *Znalezisko siekiery brązowej typu Tautšiai z okolic Kocka, pow. Lubartów.* Archeologia Polski Środkowowschodniej 7, s. 207-209.
- Kostrzevska Maria
1953 *Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce z epoki brązowej i wczesnożelaznej.* Przegląd Archeologiczny 9, s. 214-258.
- Kostrzewski Józef
1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych.* Poznań.
1933 *I, II, III okres epoki brązowej w Polsce.* Przegląd Archeologiczny 4, s. 1-7.
1949 *Pradzieje Polski.* Poznań (Prace Komisji Archeologicznej. Poznańskie Towarzystwo Nauk 3.
1958 *Kultura łużycka na Pomorzu.* Poznań.
1964 *Skarby i luźne znaleziska metalowe od neolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty.* Przegląd Archeologiczny 15, s. 5-133.
1970 *Pradzieje Śląska.* Wrocław.
- Kucharski Leszek
2005 *Brązowy miecz antenowy z Głogowa, gm. Obrowo.* Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu 13/14, s. 168-169.
- Kunysz Antoni, Persowski Franciszek
1966 *Przemysł w starożytności i średniowieczu (od czasów najdawniejszych do roku 1340).* Przemysł.
- Kurnatowski Stanisław
1966 *Materiały do środkowego okresu epoki brązu w Wielkopolsce.* Przegląd Archeologiczny 17, s. 122-201.
- Kuśnierz Jerzy
1998 *DieBeile in Polen III (Tüllenbeile).* Stuttgart. Prähistorische Bronzefunde IX, 21.
- Lessing Erich
1980 *Katalog.* W: Hallstatt. Bilder aus der Frühzeit Europa, Red. E. Lessing. Wien-München, s. 267-280.
- Lévi-Strauss Claude
1969 *Mysł nieoswojona.* Warszawa.
- Łuka Leon J.
1959 *Importy italskie i wschodnioalpejskie oraz ich naśladownictwa na obszarze kultury „łużyckiej” okresu halsztackiego w Polsce.* Slavia Antiqua 6, s. 1-99.
1966 *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim, t. 1.* Wrocław.
- Maciejewski Franciszek
1962 *Materiały starożytne z powiatu żnińskiego.* Materiały Starożytne 8, s. 217- 326.
- Matuszczyk Ewa
2005 *Paczków.* W: Skarby ziemi wydarte, red. E. Tomczak. Katowice, s. 39.
- Mazurek Wojciech
1991 *Znaleziska ze schyłku neolitu i z wczesnej epoki brązu na terenie Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego.* W: Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej (materiały z konferencji), red. J. Gurba. Lublin, s. 281-296. Lubelskie Materiały Archeologiczne 6.
- Mazurek Wojciech, Telepko Krzysztof
1991 *Siekierka brązowa z brzegami ze Starego Brusa.* W: Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej (materiały z konferencji), red. J. Gurba. Lublin, s. 351-353. Lubelskie Materiały Archeologiczne 6.
- von Merhart Gero
1941 *Zu den ersten Metallhelmen Europas.* Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 30, s. 4-42.
- Mogielnicka-Urban Małgorzata
1997 *Uwagi w sprawie interpretacji zbiorowych i pojedynczych znalezisk przedmiotów brązowych.* W: Beiträge zur Deutung der bronzzeitlichen Hort- und Grabfunde in Mitteleuropa, Red. W Blajer. Kraków, s. 17-25.
- Moskwa Kazimierz
1976 *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce.* Rzeszów.
- Okulicz Łucja
1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza.* Wrocław.
- Ostoja-Zagórski Janusz
1992 *Rola wymiany w pradziejach Europy Środkowej (na przykładzie epoki brązu).* Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 40: 2, s.119-135.
- Piaszykowska Mieczysława
1956 *Nabytki Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego.* Fontes Archaeologici Posnaniensis 6, s. 162-223.
- Piezonka Henny
2005 *Die Bronze und frühe Eisenzeit in der ehemaligen Neumark.* Bonn.
- Riemer Petra
1997 *Radzim, Kr. Oborniki, Prov. Posen.* W: Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas, Red. A. und B. Hänsel. Potsdam, s. 178.
- Rajewski Zdzisław, Adamczak Stanisław
1960 *Miecz brązowy z Wenecji koło Żnina.* Wiadomości Archeologiczne 26: 2, s. 261-266.
- Sarnowska Wanda
1968 *Kultura unietycka w Polsce, t. 1.* Wrocław.
1975 *Kultura unietycka w Polsce, t. 2.* Wrocław.

- von Schnurbein Siegmur
2002 *Spuren der Jahrtausende. Archäologie und Geschichtein Deutschland*. Stuttgart.
- von Schwenzler Stefan
1997 „Wanderer kommst Du nach Spa...” *Der Opferplatz von Berlin-Spandau. Ein Heiligtum für Krieger, Händler und Reisende*. W: Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas, Red. A. i B. Hänsel. Potsdam, s. 61-66.
- Sprockhoff Ernst
1956 *Jungbronzezeitliche Hortfunde der Südzone der Nordischen Kreises (Periode V)*. Mainz.
- Szafrański Włodzimierz
1955 *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce*. Warszawa–Wrocław.
- Szpunar Andrzej
1987 *Beile in Polen I (Flachbeile, Randleistenbeile, Randleistenmeibel)*. München. Prähistorische Bronzefunde IX, 16.
- Wiatrolikówna Elżbieta
1951 *Dwie siekiery wczesno-brązowe ze wschodniej Wielkopolski*. Przegląd Archeologiczny 9: 2-3, s. 329-330.
- Wiklak Henryk
1963 *Początki kultury łużyckiej w Polsce Środkowej*. Łódź.
- Woźny Jacek
1996 *Symbolika wody w pradziejach Polski*. Bydgoszcz.
1997 *Symbolika depozytów wodnych z epoki brązu na Niżu Polskim*. W: Beiträge zur Deutung der bronzezeitlichen Hort- und Grabfunde in Mitteleuropa, Red. W. Blajer. Kraków, s. 33-41.
2000 *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciepłopalenia zwłok na ziemiach polskich (od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego)*. Bydgoszcz.
2005 *Czerwona ochra i ziarna zbóż. Symbolika odrodzenia zmarłych w obrzędach pogrzebowych kultur archaicznych międzymorza bałtycko-pontyjskiego*. Bydgoszcz.
- Żaki Andrzej
1950 *Początki rozwoju kultury łużyckiej w dorzeczu górnej Wisły*. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sec. F 3 (1948), s. 89-159.

The social and symbolic interpretation of bronze equipment deposits on aqueous habitats /summary/

The bronze equipment is often found in aqueous habitats of Poland. The bronze armament is usually discovered either in standing waters, or rivers and streams. In some cases, however, there are well-known exemplars found in boxes, made of organic materials as well as fixed in the bottom of shallow reservoirs. The most common finds, however, are individually discovered in standing waters. The concentrations of finds, concerns the large sections of rivers such as Odra, Warta and

San. It seems that depositing equipment derived from the Neolithic age, which concerned social group warriors. By laying the most valuable equipment to the water they made a sacrifice for their deity, they worshiped their ancestors when were killed in a battle, and they kept their high social standing at the same time. It is worth mentionig, that this was the common idea for many cultures, which with it is range on the terrain of Poland, crossed the eastside of the Wisła river.

translated by Jacek Jeremicz